

Memòria de la jornada
KALIDOSCOPI 2017

**L'educació en museus i institucions culturals:
possibilitats d'agència per a una transformació estructural**

Lluïsos de Gràcia
Dijous 30 de novembre de 2017
De 18 a 20.45h.

Organització: EART (Dolors Juárez i Francesca Dinuzzi)

Moderació: Aida Sánchez de Serdio

Participants:

- Javier Rodrigo: representant d'Interfícies (programa de mediació d'Arts Santa Mònica); co-coordinador de Transductores
- Margarida Loran Gili: Consultora independent per a museus i organitzacions culturals.
- Oriol Picas Riera: Tècnic del Servei de Museus de la Generalitat de Catalunya i director tècnic de Museus 2030. Pla de Museus de Catalunya.
- Pablo Martínez: Cap de programes del MACBA (Programes públics i educació; Centre d'estudis i documentació)
- Ricard Huerta: Representant de l'Associació Avalem (Associació valenciana d'educadors de museus i patrimoni)

Plantejament

El fòrum Kalidoscopi 2017 va tenir com a focus la situació de l'acció pedagògica en museus i institucions culturals. La convocatòria se situava en un context marcat per un creixent protagonisme de l'educació en els discursos sobre els museus, però alhora per la precarietat del sector, que es manifesta l'externalització i subcontractació dels professionals de l'educació, la manca de recursos, la complexitat de les relacions entre els diferents departaments dels museus, o la rigidesa de les estructures institucionals. Per tant, el debat partia d'una situació en tensió i també va voler fer una proposta d'intervenció en tensió als convidats. La idea era evitar la tendència bé a constatar un i altre cop el mal estat de les polítiques culturals i la impotència per canviar-les, o bé a caure en l'autosatisfacció de compartir experiències educatives reeixides prescindint de les condicions en què es produeixen. Dit d'una altra manera, l'objectiu era reconèixer el que es pot fer per transformar la situació sense negar els problemes estructurals, i viceversa, sense encallar-se només en una de les dues posicions.

La invitació concreta que es va fer als ponents consistia, doncs, a compartir accions o pràctiques concretes que tinguessin alhora rellevància en un pla estructural, tot situant-les en relació amb els següents interrogants:

- Quines possibilitats d'agència i transformació es poden crear en la situació actual pel que fa a l'educació en museus i institucions culturals?

- Quina capacitat d'acció té cadascun dels agents implicats en aquest àmbit (responsables polítics, directors d'equipaments, departaments d'educació, educadores i educadors, artistes, organitzacions culturals i socials, comunitats, etc.)?
- Quines relacions, vincles i aliances es poden establir entre aquests agents per tal d'afavorir el paper social i transformador dels museus i institucions culturals mitjançant l'educació?

Desenvolupament de la sessió

La jornada es va iniciar amb una primera ronda de presentacions breus dels convidats. En primer lloc, van intervenir **Oriol Picas** i **Margarida Loran** per explicar el paper de Pla estratègic de museus de la Generalitat pel que fa a la seva dimensió educativa. Segons van explicar, el Pla s'ocupa de moltes altres dimensions, algunes explícitament educatives i d'altres no, però que també facilitarien indirectament que els museus fossin educatius. En la fase inicial de definició s'ha consultat nombrosos agents del sector, però en tractar-se d'un procés en marxa, encara cal parlar amb alguns com ara els departaments d'educació dels museus. Més en general, van destacar que, com a pla de govern que és, el Pla ha d'actuar en el conjunt de museus de Catalunya concebut-los com un sistema per tal de compensar la desigual escala i distribució territorial dels equipaments i dotar-los dels recursos necessaris en funció del rol que juguen malgrat la manca de recursos que previsiblement es patirà encara a mitjà termini. Per això, el Pla planteja com una solució la mancomunació i cooperació entre museus tot establint xarxes territorials. Una altra solució és buscar el partenariat amb altres institucions perquè participin en projectes de benefici mutu. Aquests tipus d'actuacions requereixen una nova cultura de governança compartida.

Entrant ja en la temàtica de la jornada, van assenyalar la voluntat central del Pla d'impulsar una idea de museu social, entès com a servei públic que contribueixi a donar resposta als reptes socials, culturals, científics i mediambientals. Constataven que, efectivament, l'educació està en el centre del discurs, però en el marge de les pràctiques dels museus. Per exemple, els treballadors de l'educació tenen pitjors condicions laborals i un estatus inferior, no participen de la presa de decisions importants, i sovint no tenen els recursos garantits. Tot i així, sí que consten dades que confirmen que s'ha incrementat el volum de l'acció educativa i que s'ha avançat en la diversificació d'usuaris, tot i que encara falta desenvolupar més aquest aspecte. D'altra banda, es constata la distància existent entre les polítiques culturals i educatives, malgrat que en l'àmbit del patrimoni existeix un acord marc entre els departaments d'Ensenyament i Cultura per desenvolupar accions conjuntes. També existeixen projectes com els Magnet i Tàndem que han impulsat iniciatives de col·laboració entre museus i escoles. El moment de transformació educativa en general pot obrir oportunitats perquè els museus afavoreixin un aprenentatge competencial i experiencial d'alt interès, però de moment encara són només una alternativa opcional per a les escoles. Davant d'això, el Pla inclou mesures i accions per ajudar a reforçar la centralitat de la innovació educativa i planteja que cal un compromís de les direccions dels museus i dels responsables de les polítiques culturals i educatives, per posar en valor i difondre l'acció educativa que es du a terme a les institucions culturals i augmentar d'aquesta manera l'accés i l'impacte social del museu. També caldria fer més recerca sobre aquests aspectes, així com establir xarxes i col·laboracions entre professionals.

Ricard Huerta intervenia en aquesta ocasió en representació de l'Associació Avalem de València, que sorgeix el 2011 d'un postgrau en Educació Artística i Gestió de Museus, i que va ser la primera a l'Estat espanyol a agrupar professionals de l'educació en relació amb museus i

patrimoni. En primer lloc, Huerta va destacar la importància de formar col·lectius i organitzar-se. D'una banda, en el cas de València sovint els professionals de l'educació s'organitzen en petites empreses i cooperatives que són les que estan generant innovació educativa. Però, a més, una organització com Avalem permet accions transversals a tot el col·lectiu, com ara difondre convocatòries, detectar males pràctiques (per exemple, que institucions culturals s'apropiïn de propostes presentades a convocatòries prescindint de qui les va presentar), o impulsar la campanya per aconseguir que aquestes institucions dediquin el 20% del pressupost a l'educació (ara calculen que és el 3%). Finalment, va defensar la construcció d'aliances entre col·lectius amb interessos similars, en especial els educadors de museus i els mestres, però també els artistes. Són els mateixos col·lectius que han de treballar per millorar la situació i donar reconeixement a la labor educativa en relació amb la cultura.

Javier Rodrigo va partir de l'experiència amb Interfícies (el programa transversal de cultura, educació i ciutadania d'Arts Santa Mònica) per tal d'extreure reflexions al voltant de les polítiques públiques i el paper de les pedagogies en el museu. Tot i que aquest és un debat que es desenvolupa des de fa temps, les noves circumstàncies i el context de precarietat fan emergir noves problemàtiques. Pel que fa a Interfícies en concret, es tracta d'un projecte que sorgeix de la invitació de la direcció d'Arts Santa Mònica després d'algunes col·laboracions anteriors. El desenvolupen de manera conjunta Idensitat, Sinapsis i Transductores, que han hagut de treballar amb un encàrrec com a externs ja que, des del decret de contenció de la despesa pública, les institucions públiques no poden contractar. A més, es van haver de presentar com a col·lectiu curatorial per no haver de passar per una concurrència pública. Interfícies s'articula al voltant de tres eixos: mediació experimental en sales, comunitats educatives i connexions amb el territori. Dins de la lògica de dotar de recursos les propostes pedagògiques, van demanar una partida de 100.000 euros (d'un pressupost general del centre d'art d'uns 4.000.000). Finalment en van rebre 60.000. Fins i tot si s'hi sumés la despesa de subcontractació de l'empresa de serveis educatius Magma, que també es podria considerar pressupost destinat a educació, la quantitat total és igualment petita en relació amb el pressupost total. D'altra banda, la partida s'ha anat reduint cada any, malgrat que els compromisos d'execució adquirits són els mateixos, a la qual cosa cal afegir que els honoraris encara s'escurcen més si hom vol pagar la seguretat social i tenir una certa dignitat laboral.

Després d'evidenciar les condicions de treball que suposen aquesta mena de projectes, Rodrigo va procedir a assenyalar diverses tensions a tenir en compte en un debat més general. La primera té a veure amb la complexa relació que s'estableix entre els equips externs i transitoris i el personal funcionari o contractat de l'Administració pública. Cal construir confiança entre ambdós per fer canvis institucionals, però la diferència de les situacions respectives no ho facilita. També cal tenir en compte la relació entre els diversos equips externs, com per exemple les empreses externalitzades de serveis educatius, amb qui és difícil coordinar-se degut a les seves condicions laborals, però també altres agents com comissaris i programadors, que de vegades porten les seves pròpies propostes educatives, les quals poden crear interferències al programa de mediació del centre. Per altra banda, en relació amb la inversió de recursos, les institucions solen tenir un enfocament productivista i posen especial èmfasi en les accions visibles més que en el treball invisible de construir relacions i polítiques organitzatives. Pel que fa als temps i les agendes, cal tenir en compte que les relacions i negociacions amb altres agents tenen uns temps, formes de comunicació i codis -és a dir, unes epistemologies- diferents que les institucions i els resultats visibles que esperen. Finalment, i en relació amb la temporalitat, la dificultat de desenvolupar projectes a llarg termini

obstaculitza l'establiment de compromisos amb els col·lectius amb què es col·labora, així com la possibilitat de dur a terme una transformació institucional.

Rodrigo va concloure fent èmfasi en la necessitat d'anar més enllà de la idea de "programes socials". En aquest sentit, Interfícies va ser una contradicció (productiva) perquè, tot i no voler ser només el "pegat" social de la institució, aquesta no ha canviat essencialment. Cal qüestionar el discurs de la inclusió social, els nous públics i la governança, i començar a parlar de democràcia i transformació. D'altra banda, hem de pensar quines són les claus del retorn social als territoris per part dels equipaments culturals.

Finalment, **Pablo Martínez** va iniciar la seva reflexió assenyalant que per tal que l'educació pugui tenir una efecte transformador, s'ha d'actuar des de múltiples àmbits simultàniament, no només l'educatiu. Una proposta pedagògica que aspiri a ser radical no ha de transformar només les formes d'aprendre sinó les formes de vida en general, també les condicions materials de vida dels qui treballen a la institució. I aquí els límits són de tota mena, des de les polítiques econòmiques a nivell estatal fins a les inèrcies organitzatives de les institucions. Tant al CA2M com ara al MACBA, un dels objectius principals que s'ha proposat ha estat transformar no només els programes educatius sinó la institució mateixa, tenint en compte el context en què es troba i la diversitat de posicions dels diferents treballadors, cosa que reconeix que és un procés llarg i difícil. Els tres eixos d'aquesta transformació serien: l'estudi entès com a acció política, consistent a aprendre junts i crear un espai de debat compartit; l'experiència que implica repensar la pròpia acció; i les condicions materials. En relació amb aquest darrer aspecte, Martínez va explicar el recent concurs per a la subcontractació de serveis educatius i d'atenció al públic al MACBA, i com es van poder acollir al conveni del lleure -encara que no els semblés ideal- per tal d'intentar millorar les condicions de treball del personal subcontractat.

El fet que poguessin acollir-se a un conveni ja existent demostra la necessitat de la contribució de diversos agents com ara institucions, sindicats i treballadors per aconseguir canvis. També van poder incloure les hores de formació en la jornada de treball, i van dividir el servei de taquilles i l'educatiu per evitar males pràctiques (tot i que això darrer no va ser ben rebut pels treballadors). Així, les institucions, en no crear llocs estables de treball, estan fomentant certes formes neoliberals d'emprenedoria i de treball precaritzat davant les quals cal una reflexió conjunta per pensar com "hackejar" aquest sistema, ja que resistir-s'hi pot no ser factible. Més en general, va plantejar que ens trobem en un moment on l'educació, és a dir les formes de producció i enunciació del coneixement, estan en lluita en diversos fronts: les institucions culturals, les universitats, el sistema educatiu, etc. Finalment, a l'hora de pensar aliances per aconseguir la transformació de què es parla, el primer agent que cal tenir en compte és la societat civil. Les institucions han d'abandonar un paper paternalista i deixar-se transformar per aquesta societat civil. També cal tenir en compte les empreses, sense demonitzar-les, però preguntant-se quina mena d'empreses concuren a certs serveis i perquè no se'n presenten d'altres. L'acadèmia, per la seva banda, ha de pensar com es relaciona amb les institucions culturals i quin és el seu paper quan es refereix al que es fa des d'aquestes. Els treballadors són importants en la mesura que es poden organitzar per actuar col·lectivament. I professors i mestres també podrien fer estades i col·laboracions amb les institucions culturals.

Un cop acabades les presentacions, es va iniciar el **diàleg amb el públic** assistent durant el qual van sorgir diverses qüestions al fil que havien discutit els integrants de la taula, les quals van generar debats de diversa amplitud.

Des dels col·lectius de renovació pedagògica es va assenyalar que el Pla de Museus no ha comptat de manera explícita amb els centres educatius, i que, si bé l'oferta i l'esforç dels museus és interessant, no s'adapta a les necessitats curriculars i socials del món de l'educació. Oriol Picas va respondre que, al llarg de 10 anys, s'ha passat per diferents temptatives de tenir un Pla. Finalment, la darrera ha comptat amb el consens del sector i ha estat presentada a govern, però el seu procés d'elaboració ha estat limitat per una legislatura molt curta de només 18 mesos. Això ha suposat molta pressió per acabar-lo ràpid i han hagut de prioritzar la relació amb el sector museístic i amb experts. Reconeixen que han quedat altres sectors molt transcendents per dialogar com són els agents educatius, aspecte que s'ha inclòs com una acció de la implementació del Pla. Margarida Loran va afegir que, tot i no haver arribat a demanar les necessitats al sector educatiu en concret, la importància de conèixer les necessitats de tot els agents i l'èmfasi en la funció social del museu estan present als argumentaris com a criteri global. Per exemple, la Taula i Comunitat de pràctica Patrimoni i escola ja treballa en aquesta línia de col·laboració entre museus i sistema educatiu.

També es va comentar la importància d'establir relacions entre diferents àrees de l'Administració per tal de poder aprofitar el coneixement del personal dels diversos Departaments, però que en la pràctica és molt difícil de dur a terme per la complexitat burocràtica que suposa. Caldria establir una taula d'educació i cultura, en la línia dels esforços que hi va haver als anys 80, i que no van acabar de consolidar-se. En aquest sentit, es van recordar les taules que s'han organitzat més recentment a la Fabra i Coats amb Berta Sureda de la xarxa de treball d'educació en el lleure en relació amb el patrimoni. De fet, de taules sectorials n'hi ha hagut diverses però sembla més difícil fer públic, aprofitar i donar continuïtat al treball que s'hi fa.

També es va recordar que l'acció cultural i l'acció educativa no passen només als museus i a les escoles, sinó també als centres cívics i altres equipaments amb vocació popular i d'animació sociocultural. Hi ha un gran potencial educatiu en el patrimoni tant viu com històric dels barris (urbà, industrial, social, etc.). Per tant, caldria incorporar al debat l'educació no formal, on entren en relació comunitat, entitats, teixit associatiu, etc.

Un altre tema que es va destacar va ser que l'autonomia dels museus i institucions culturals depèn sobretot d'una voluntat política: si al museu se'l dotés d'una entitat jurídica pròpia podria disposar d'un altre règim de contractació. Per contra, semblaria que la voluntat política actual va en el sentit de centralitzar-ho tot i no donar autonomia als museus. A aquesta observació Oriol Picas va respondre que les regulacions europees i espanyoles sobre la contenció de la despesa pública de l'administració pública local pesen sobre aquesta possibilitat, ja que han obligat a un moviment de recentralització. Quan regulen els interventors, el criteri és econòmic. Cal desenvolupar estratègies a llarg termini per estudiar possibilitats com ara altres formes jurídiques alternatives a la titularitat pública (fundacions, o altres), la gestió de centres culturals per part del tercer sector (com és el cas de Les Hacs a ACVIC), o l'establiment d'acords plurianuals que donessin estabilitat als projectes. Pablo Martínez, però, va plantejar que l'autonomia és un mite perquè sempre hi ha pressions i dependències polítiques i econòmiques externes a la institució, que condicionen en última instància l'acció dels directors de museus.

Un dels temes que més debat va suscitar va ser el de les externalitzacions de serveis educatius i la importància dels plecs dels concursos. Una de les primeres observacions sobre això va ser

que, tot i ser l'única eina amb què es compta, el conveni del lleure també és un problema ja que no es correspon amb la tasca educativa. Aquesta manca de reconeixement fa que sigui difícil arribar a un conveni adient i digne. Cal aconseguir un conveni específic que reconegui i dignifiqui aquesta tasca, cosa que passa per la formació i professionalització del sector. També es va plantejar el problema de com es defineixen les bases dels concursos i com es pot contribuir a fer plecs més justos que incloguin l'estudi i l'experiència abans esmentats de manera que siguin reconeguts laboralment. Quan els criteris que imperen són els econòmics i no els tècnics, és molt difícil aconseguir aquest tipus de condicions en les contractacions. Respecte a aquesta qüestió, Pablo Martínez volia ser més optimista i pensar que és possible generar altres estratègies, i que polítiques municipals com les que s'han desenvolupat recentment a Barcelona permeten treballar en aquesta línia. Caldria trobar alternatives imaginatives als marcs legals existents i al dualisme imperant entre el treballador externalitzat precari i el treballador fix contractat a temps complet. Tant ell com Javier Rodrigo es van referir a l'exemple de Tabakalera com a cas en què els plecs es van poder negociar entre gerència i la responsable de l'àrea educativa.

Continuant en aquest sentit, Rodrigo va plantejar que, tal com ha posat de relleu l'experiència d'Ahora Madrid, els tres elements necessaris per transformar el marc administratiu són: un impuls polític que creï un imaginari, un marc jurídic que l'avalí i un marc administratiu que executi. Aquesta combinació és actualment inexistent i impedeix la descentralització política, una situació que es pateix des de la mateixa Transició. Cal aprendre d'iniciatives en altres àmbits que han intentat operar canvis en aquest sentit com Sindillar, Las Quelis o el Sindicat de Músics. No hi ha moviments similars en els treballadors culturals del sector de l'art. També els moviments socials de base i els processos participatius poden afavorir dinàmiques culturals diferents com en el cas de Salvem l'Arnau. Però, per tal que la ciutadania pugui esdevenir aquest agent clau en cultura, és necessari començar a considerar el balanç social (no confondre amb impacte social) dels centres culturals més enllà de les nocions de diversificació de públics i de la demanda de recursos. Caldria tenir en compte altres indicadors de governança, d'equitat, de sabers, etc. avalats per xarxes -no només per experts- que es puguin posar davant de l'Administració com a alternativa als indicadors resultadistes i neoliberals.

D'una altra banda, Pablo Martínez va expressar la seva preocupació per l'estratificació i fragmentació del treball que l'externalització accentua. Aquest sistema burocràtic limita les relacions i possibilitats de treball conjunt (que implica temps, estratègies i sobre tot pràctiques compartides) amb les persones subcontractades precàries que fan un treball fonamental per a la institució, i que sovint són la clau del manteniment en el temps les fràgils relacions amb les comunitats que s'esmentaven abans. Això no es resol només amb altres convenis i plecs, sinó buscant altres formes i lògiques que excedeixin els àmbits normatius.

En aquest sentit, també es va assenyalar la sobrecàrrega que pateixen les estructures intermèdies que negocien entre dins i fora de la institució per no reproduir i transformar aquestes situacions tan desiguals i violentes. També hi ha diferències dins del sector educatiu, per exemple entre l'àmbit formal i no formal: és molt difícil obtenir un reconeixement laboral, econòmic, o de cobertura des de l'educació no formal. La gent aguanta per convicció i militància, però el risc de desgast és gran.

Molt estretament relacionat amb el tema de l'externalització estava la qüestió de la precarietat. En resposta a la pregunta directa que es va formular de com es podia afrontar la situació de precarietat laboral del sector, Ricard Huerta va argumentar que la precarietat dels

educadors de museus és pràcticament endèmica i ja ve d'abans de la crisi. De fet la figura d'educador de museus no existeix, en el sentit que no hi és en el llistat de contractes del sector públic que s'està reparant, on sí que sembla que apareixerà la de mediador cultural. Potser la creació d'aquesta figura suposarà una possibilitat de lluitar pel reconeixement i dignificació que abans s'esmentava, tot i que ell apostaria per altres denominacions com la de mediador educatiu. Des d'Avalem es plantegen la situació de crisi no només com un obstacle sinó també com una possibilitat, i argumenten que cal canviar l'actitud mental davant de la precarietat. En concret, el fet d'associar-se ha estat important, però també han procurat estar presents en reunions i debats on han defensat millors condicions per al sector, entre elles, per exemple, un increment en les quanties de les convocatòries. Cal tenir en compte, però, que Avalem no és un sindicat, tot i que fan sessions formatives sobre condicions contractuals, etc. que poden tenir un efecte agenciador en els professionals del sector.

Finalment, el darrer gran tema que va ocupar el debat va ser el de l'avaluació dels processos socials i educatius en relació amb les institucions culturals. Sovint l'avaluació de projectes per part de la Generalitat, però també d'altres instàncies de l'Administració, només reconeix aspectes quantitius. Caldria avançar cap a formes d'avaluació més qualitatives i sensibles als processos. Sobre aquest tema, Margarida Loran va explicar que des del Pla de Museus estan treballant en el disseny d'un informe anual que s'anomenaria Baròmetre social dels museus i que tindria com a objectiu recollir indicadors tant quantitius com qualitius de l'impacte social dels museus. En aquests moments estan definint el model i els indicadors. Tot i que no han pogut fer consultes àmplies entre el sector i els col·lectius implicats per una qüestió de pressupost i de personal, el model anirà ajustant-se amb el temps. La finalitat del Baròmetre social és recollir evidències que permetin evidenciar i defensar el paper positiu dels museus en l'àmbit social, davant, fins i tot, dels mateixos titulars polítics de les institucions.

No obstant, es planteja la discussió de com es pot fer això sense capitalitzar i capturar valor de subjectes i processos socials que són complexos fràgils i sovint invisibles per legitimar la pròpia institució. Hi ha una tensió entre la necessitat d'avaluar per part de les polítiques públiques i el risc de transformació en valor o instrumentalització d'allò que es mesura. Seguint aquest fil de debat, Javier Rodrigo va sostenir que són les comunitats les que han de crear i legitimar els seus propis indicadors si no es vol caure en posicions tan neoliberals com les del rendiment quantitiu. Els indicadors han de servir per acompanyar i escoltar el territori, han de passar per un procés de validació per part de les comunitats i, sobretot, han de tenir un objectiu polític. Pablo va portar el argument més enllà i va dir que no hi hauria d'haver indicadors estandarditzats perquè les diferents institucions, contextos i formes de treballar no són equiparables. Les institucions han de tenir dret a arriscar-se, a equivocar-se i a fallar en els indicadors per poder dur a terme processos complexos. No obstant Oriol Picas, tot i reconèixer que l'avaluació és un tema complex, va argumentar que és necessari establir criteris per evitar que el beneficiari de les polítiques culturals sigui el propi sector cultural i no la ciutadania. Això és en part el que ha fet que la cultura perdi lloc en els pressupostos públics. De vegades es defensa que la cultura és intangible per evitar que es qüestionin certes posicions de privilegi en el sector cultural a les quals no se'ls pot demanar comptes perquè, a més, tenen el poder exercir certa pressió.

En finalitzar el debat, es va assenyalar que, si les institucions culturals haguessin de respondre a les reflexions plantejades al llarg del fòrum, això implicaria una transformació radical de la seva naturalesa com a institucions (la qual potser seria encara més notòria en el cas dels museus d'art, que tradicionalment han tingut el seu eix en la conservació, la recerca i

l'exhibició d'obres artístiques, emfasitzant la importància del coneixement expert). Si haguessin de respondre a una agència social ciutadana probablement també presentarien una resistència important davant d'un canvi que posaria en el centre de la seva acció el retorn social més que el saber disciplinar. En tot cas, després de la discussió van quedar sobre la taula tot un seguit de propostes i possibilitats, tant polítiques com relacionals, que suposen un desafiament productiu per a tots els agents implicats.

Enllaços d'interès:

Museus 2030. Pla de Museus de Catalunya

<https://web.gencat.cat/ca/actualitat/detall/Museus-2030.-Pla-de-Museus-de-Catalunya>

Programa Magnet

<http://www.fbofill.cat/projectes/magnet-aliances-lexit-educatiu>

https://ddd.uab.cat/pub/lilibres/2013/171639/escmagap_a2013n38.pdf

Escoles Tàndem

<http://escolestandem.cat/>

Avalem (Associació valenciana d'educadors de museus i patrimoni)

<https://avalem.wordpress.com/>

Interfícies. Programa transversal de cultura, educació i ciutadania

<http://artssantamonica.gencat.cat/ca/detall/Interficies>

MACBA

<https://www.macba.cat/ca/inici>